

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 15.018

Хохліна Олена Петрівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки факультету права та психології Національної академії внутрішніх справ

ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРИНЦИПІВ ПСИХОЛОГІЇ

Проаналізовано зміст методологічних (пояснювальних) принципів психології – тих, що виходять із філософії, та загальнопсихологічних. Визначено зміст основоположних принципів (детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку, системності) на основі концепції О. М. Ткаченка. Грунтуючись на аналізі наукових джерел із проблеми, розкрито сутність зазначених принципів.

Ключові слова: методологія психології; методологічні принципи психології; принцип детермінізму; принцип відображення; принцип єдності психіки й діяльності; принцип розвитку; принцип системності.

Важливою складовою методології психології є її принципи (від лат. *principium* – початок, основа) – основні вихідні положення теорії (вчення, науки, світогляду), через призму яких розглядається об'єкт пізнання. А тому в психології принципи називають пояснювальними, оскільки саме завдяки їм розкривається (пояснюється) сутність психічних явищ, які є об'єктом дослідницької чи практичної діяльності. Принципи визначають також напрям наукового пошуку та інтерпретування отримуваних результатів (В. В. Константинов).

У психології здебільшого виділяють три групи (рівні) принципів: 1) такі, що виходять із філософії; 2) загальнопсихологічні; 3) конкретно-наукові (галузеві) [1, с. 132; 2, с. 179; 3, с. 249].

До принципів, що виходять із філософії, належать, передусім, принципи історизму, системності, діалектичної суперечності, єдності якості та кількості, діалектичного заперечення, розвитку, причинності тощо [4].

Основоположними принципами власне психології (загальнопсихологічними) є такі: детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку, системності (за О. М. Ткаченко) [5].

Перелік конкретно-наукових принципів визначається певною галуззю психології з урахуванням специфіки її предмета; вони мають менший рівень узагальненості. У соціальній психології – це, наприклад, принцип спільної діяльності педагога та учня, пропагандиста й аудиторії, керівника та підлеглих, наставника й вихованця. В інженерній психології – принцип одночасного проектування всіх трьох елементів антропотехнічного комплексу (людина – ЕОМ – середовище) та ін.

Розглянемо сутність принципів психології, що виходять із філософії, а також загальнопсихологічних.

Принципи, що виходять із філософії

Незважаючи на філософське походження першої групи принципів, зокрема *історизму, системності, діалектичної суперечності, єдності якості та кількості, діалектичного заперечення, розвитку, причинності* (Е. П. Бережна, А. А. Калита, О. В. Клименок), вони повною мірою поширюються й на пояснення психічних явищ. Ці принципи психологія сама не формулює, вона лише конкретизує їх стосовно психічної реальності. Розкриємо зміст цих принципів.

Принцип історизму. У психології, відповідно до цього принципу, ідеться про необхідність розгляду категорій, понять через уявлення про стадійність їх становлення. Вивчення етапів розвитку психологічної думки важливе для визначення перспективних напрямів подальшого її прогресу. Передісторія психології важлива як у теоретичному, так і в практичному аспекті. Адже не можна прогнозувати розвиток психології, не знаючи її історії. Відповідь на питання «звідки йдемо?» необхідна для успішного пошуку відповіді на питання «куди йдемо?» (О. О. Потєбня). Не поповнюючи свої знання з історичної спадщини психології, дослідник мимоволі скочується на нижчі рівні узагальнення.

Будь-яка спроба нового теоретичного синтезу психологічних знань неможлива без урахування історичної ретроспективи. Категоріальний апарат психології у світлі цього принципу – продукт історичного розвитку та результат логічного вичленування основних усталених структур, сформованих в історико-психологічному процесі [5].

Принцип системності. У широкому розумінні цей принцип передбачає вивчення психічного явища з позиції наявного в навколишньому світі загального взаємозв'язку всіх предметів і явищ. Системність наукового знання як єдність взаємопов'язаних елементів є наслідком та відображенням системних взаємозв'язків, що притаманні власне дійсності.

Таким чином, принцип системності ґрунтується на потребі врахування всіх наявних сторін і зв'язків досліджуваного об'єкта. Наприклад, розуміння психічного загалом як відображення навколишньої дійсності вже власне передбачає відображення цього принципу; ще більшою мірою цей принцип використовується для пояснення сутності та походження окремих складових психіки, чинників їх формування (наприклад, складових особистості).

Принцип діалектичної суперечності впливає із закону про єдність і боротьбу протилежностей. Його суть полягає в тому, що будь-яке явище навколишньої дійсності (у тому числі й психологічне) є єдністю внутрішніх, взаємодіючих, протилежних сторін і тенденцій у розвитку, яка розглядається як процес виникнення, становлення й розв'язання суперечностей.

Суперечність як єдність і боротьба протилежностей становить основу внутрішнього механізму розвитку досліджуваного явища, є першоджерелом та рушійною силою розвитку. Наприклад, зміна провідних видів діяльності (згідно з концепцією О. М. Леонтьєва) – це виникнення й розв'язання суперечностей між можливостями дитини та наявними відносинами, між потребами й несформованістю в неї способів дій тощо.

Принцип єдності якості та кількості передбачає розгляд якісних і кількісних характеристик об'єкта пізнання. Так, характеристику об'єкта з позиції цілісності, своєрідності, відмінностей від інших відображає категорія якості, що в кожному з об'єктів може мати різні кількісні характеристики.

Сутність принципу полягає в тому, що: 1) кількісному підході до розгляду явища передує його якісний аналіз; 2) кількісні дані мають сенс лише в співвіднесенні з якісним визначенням об'єкта; 3) кількісні характеристики об'єкта можуть варіюватися в певному інтервалі, визначеному межами відповідної якості. Вихід за межі кількісних змін, притаманних об'єктові, зумовлює перехід об'єкта в нову якість.

Як приклад розглянемо відчуття певної модальності, зокрема тактильне. Таке відчуття виникає в разі безпосередньої дії на рецептори подразника певної сили у визначеному діапазоні. Збільшення сили подразника за межі цього діапазону викликати вже не тактильне відчуття, а боліве. Ще приклад: зменшення рівня інтелекту (IQ) відносно кількісного значення менше 70 свідчить уже не про норму інтелекту, а про розумову відсталість особи.

Принцип діалектичного заперечення забезпечує перехід явища до вищої фази розвитку. Сутність принципу полягає в тому, що будь-який розвиток розглядається як рух спіраллю, в умовах якого безперервно виникає нове, відтворюються попередні стадії в більш досконалії формі на вищому рівні.

Так, нові теорії в психології завжди ґрунтуються на попередніх, але в них відкидається застаріле, другорядне та ін. Прикладом цього є сучасне розуміння темпераменту людини. Здавня виокремлювали чотири його типи: сангвінік, холерик, флегматик і меланхолік. Водночас, якщо в часи Гіпократу в їх основу було покладено різні рідини, які наповнювали людський організм (кров, слиз, жовч або чорна жовч) та домінували в ньому, то на сьогодні визначальним чинником цих самих типів визнано особливості нервової системи, зокрема специфіку нервових процесів збудження й гальмування (сила, урівноваженість, рухливість) та їх сполучення (І. П. Павлов). Не суперечить такому підходу щодо детермінації типів темпераменту й точка зору, згідно з якою в їх основі лежить екстраверсія-інтроверсія, нейротизм (Г. Айзенк); емоційна збудливість (М. Д. Левітов); загальна психічна активність, моторика й емоційність (В. Д. Небиліцин). Умотивовано також позицію, що кількість комбінацій особливостей нервової системи більше ніж чотири (вони власне й визначають тип темпераменту) (Б. М. Теплов, В. Д. Небиліцин).

Принцип розвитку конкретизує загальний закон діалектики, відповідно до якого розвиток – це загальна властивість матерії. Згідно з цим принципом, у навколишньому середовищі все змінюється: старе безперервно змінюється новим. Розвиток – це рух у певному напрямі, переважно як рух поступальний, прогресивний, із притаманними йому повторюваністю, послідовністю, запереченням старого та виникненням нового.

У психології принцип з ідентичною назвою наявний і серед групи загальнопсихологічних принципів, де наповнюється конкретним змістом більш повно, відповідно до предмета науки. Так само можна й сказати про **принцип причинності**, що виходить із філософії. Фактично це принцип, який представлений у психології як **принцип детермінізму**, або причинної зумовленості. У першому випадку його використовують для розуміння того, що є первинним – матерія чи дух, у другому – навколишня дійсність чи психіка.

Принципи загальнопсихологічні

Принципами психології є найбільш загальні напрями побудови психологічних пояснень [6, с. 261]. Відомим і найбільш повним переліком принципів психології є такий: *діалектико-матеріалістичний монізм, рефлексорний принцип, принцип відображення, зв'язку свідомості й діяльності, детермінізму, розвитку, принцип суспільної зумовленості, історизму, принцип єдності індивідуального та суспільного, особистісний підхід* (К. В. Шорохова) [7, с. 253].

У літературних джерелах із психології наведено також інші їх переліки. Так, А. В. Петровський та М. Г. Ярошевський [8] серед основних принципів психології виділяють принципи *детермінізму, системності й розвитку*. Усі інші, на їх думку, можна включити до цих трьох.

Не розкриваючи сутність зазначених принципів, розглянемо питання щодо визначення їх оптимального переліку, ґрунтуючись на відповідних міркуваннях О. М. Ткаченка [5].

Розроблення системи принципів психології є важливою передумовою науково-категоріального синтезу психологічних знань. Що має становити основу побудови такої системи? Однією з підвалин класифікації принципів можна взяти групування навколо головного принципу всіх інших. Під час побудови психологічної теорії ключовий принцип слугує не лише «точкою

відліку» для інших, а й засадою теорії, адже передбачає вибір висхідної «одиниці» аналізу психіки. Принципи психології виконують властиві їм функції, що за своїм значенням не можуть бути підведені під рубрики «головні», «підпорядковані». Жоден із них не може бути названий домінуючим, оскільки розкриває одну з істотних особливостей психіки та шлях її пізнання. З огляду на це, власне розгляд питання про субординацію принципів є некоректним.

Будь-яке психічне явище має пройти саме через призму системи принципів, щоб бути адекватно й усебічно описаним. А самі принципи мають передбачати висвітлення природи психічних явищ у різних аспектах, із різних боків. На думку О. М. Ткаченка, кожне психічне явище слід розглядати як: причинно зумовлене; продукт й умову відображення; існуюче завдяки діяльності; прояв специфічно якісного рівня розвитку психіки суб'єкта; особливу систему, що водночас є елементом іншої, більш складної системи. Відповідно, кожне психічне явище має пройти крізь призму низки принципів, а саме: *детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку, системності*. Їх О. М. Ткаченко визначає як основоположні принципи психології, що становлять систему. Ключовим принципом у системі є принцип детермінізму.

З'ясовуючи особливості загальнопсихологічних принципів, зведемо виклад матеріалу до розгляду зазначених принципів, визнаних як основоположні в психології, оскільки адекватність, усебічність опису психічного явища можливі лише за умови його проходження крізь призму саме цих принципів. З'ясуванню сутності кожного з них передуватиме розкриття їх змісту в найбільш популярному в психології, класичному тлумаченні. В основу такого тлумачення покладено, передусім, концепції Б. Г. Ананьєва, І. Д. Бєха, Л. С. Виготського, Г. С. Костюка, О. М. Леоньєва, Б. Ф. Ломова, С. Д. Максименка, А. В. Петровського, К. К. Платонова, В. В. Рибалки, С. Л. Рубінштейна, О. М. Ткаченка, К. В. Шорохової, М. Г. Ярошевського та ін.

Принцип детермінізму (причинної зумовленості) відображає природу психічних явищ, виявляє характер їх взаємозв'язку в дійсності [9, с. 17]. Ядром детермінізму (від лат. *determino* – обмежую, визначаю) є положення про існування причинності, тобто такого зв'язку явищ, у якому одне явище

(причина) за певних умов зумовлює появу іншого явища (наслідку) [10, с. 101].

У психології принцип детермінізму орієнтує дослідника на пошук причин, умов і факторів, що сприяють виникненню та функціонуванню психічних явищ. Адже в психіці немає нічого, що б не мало своєї внутрішньої чи зовнішньої причини, навіть якщо вони приховані чи опосередковані іншими явищами, умовами, факторами.

У найбільш широкому розумінні цей принцип стосується питання про те, що є первинним – психіка чи об'єктивна дійсність. А тому принцип детермінізму в матеріалістично орієнтованій психології передбачає розгляд психічних явищ як вторинних утворень, що причинно зумовлені дійсністю. Так, психіка – це відображення дійсності, адже «не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки – їх суспільне буття визначає їх свідомість» [11, с. 6]. Тобто проголошено первинність об'єктивної реальності відносно її суб'єктивного образу (психіка – спосіб відображення дійсності).

Принцип детермінізму означає, що всі психічні явища розглядають як зумовлені діяльністю головного мозку. Таким чином, проголошено первинність фізіологічного субстрата стосовно психіки (психіка – властивість мозку). У зазначеному контексті також обґрунтовано положення про рефлекторну природу психіки.

Цей принцип передбачає, що, вивчаючи психічні явища, необхідно з'ясовувати причини їх виникнення [12, с. 24].

Відповідно до принципу детермінізму, дослідник виявляє фактори, що визначають явище, яке він вивчає. Завдання ж психології полягає не лише в пізнанні, а й передбаченні, прогнозуванні і, особливо, пошуку найбільш оптимальних шляхів керування психічними явищами.

С. Л. Рубінштейн підтвердив науково-практичне значення реалізації принципу детермінізму в психології таким чином: «У своєму практичному застосуванні питання про детермінованість психічних явищ – це питання про керування ними, про можливість їх спрямованої зміни в бажаний для людини бік. У цьому полягає головне значення, основний життєвий смисл питання про детермінацію психічних явищ. Конкретно осягнути детермінованість, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності й психічних

властивостей людини – це означає знайти шляхи для їх формування, виховання» [13, с. 226].

Найвні також положення про соціальну обумовленість психіки; єдність індивідуального та суспільного; зумовленість психіки діяльністю та ін.

Зазначені положення, на думку О. М. Ткаченка [5], розкривають сутність єдиного принципу – детермінізму, пояснюють специфіку детермінації психічних явищ на різних рівнях організації життєдіяльності людини (рівнях прояву активності суб'єкта або цілісних модифікацій), тобто стосуються різнорівневої детермінації її психіки (на рівнях організму, індивіда, особистості).

Певною мірою ідея різнорівневої детермінації психіки корелює з позиціями науковців щодо сутності детермінізму в історичному аспекті. Зокрема, ідеться про ідеї: механістичного детермінізму; біологічного детермінізму; психологічного детермінізму [14, с. 125–126; 11, с. 127–131].

Відповідно до механістичного детермінізму, зовнішні матеріальні причини безпосередньо й однозначно визначають психологічний ефект свого впливу. Незважаючи на свою обмеженість, таке уявлення сприяло становленню й розвитку важливого для психології вчення про рефлекс, асоціації, афекти тощо.

Біологічний детермінізм виник у межах дарвінізму: психіку вважали функцією, необхідною для виживання організмів. Якщо ж механістичний детермінізм тлумачив психіку як побічне явище (епіфеномен), то тепер вона є невід'ємним компонентом життєдіяльності.

Згодом було констатовано самостійне причинне значення психіки, що, відповідно, відобразилось у понятті психологічного детермінізму. Один із напрямів цього вчення, представлений іменами Г. Гельмгольца, І. М. Сеченова, Ф. Дондерса та ін., передбачає, що зумовлені впливами зовнішніх об'єктів на організм психічні явища формуються за законами, які відрізняються від фізичних і біологічних, а отже, є особливими регуляторами поведінки.

Подальший розвиток принципу детермінізму (психологічного) відбувається в межах розроблення ідеї активності психіки, передусім, активності свідомості як вищого рівня розвитку психіки. Це створило передумови для реалізації принципу

детермінізму на рівні соціальної організації людської діяльності: змінюючи реальний, об'єктивний, незалежний від свідомості світ завдяки своїй предметній діяльності, її суб'єкт змінюється й сам [14, с. 125–126].

Таким чином, аналіз принципу детермінізму передбачає виділення найважливіших рівнів детермінації психіки та організації поведінки суб'єкта. Сутність цих рівнів розкривається також через інші пояснювальні принципи психології.

Принцип детермінізму в працях С. Л. Рубінштейна, К. В. Шорохової, О. М. Леонтьєва, М. Г. Ярошевського представлено як основоположний (провідний, ключовий) принцип психології, оскільки визначає побудову наукового знання, наукової теорії [7, с. 253].

Принцип відображення. Відповідно до цього принципу, усі психічні явища – це наслідки безпосереднього чи опосередкованого відображення об'єктивної дійсності. Зміст психічного відображення детерміновано цією дійсністю.

Психічні явища є різноманітними формами й рівнями суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності, єдністю буття та його відображення. С. Л. Рубінштейн зазначав, щоб будь-який психічний факт – це фрагмент реальної дійсності й відображення цієї дійсності водночас. Саме в цьому й полягає своєрідність психічного: воно є як реальною складовою буття, так і його відображенням – єдністю реального та ідеального [16, с. 10–11].

Згідно з принципом відображення, усі психічні функції мають відображувальну природу. Психічне відображення має сигнальний характер*. Сигнальність – це фундаментальна специфічна властивість психічного. Їй властива висока вибірковість і випереджуваність (випереджуюче відображення – згідно з напрацюваннями П. К. Анохіна і М. О. Бернштейна; екстраполяція – Л. В. Крушинського). Психічне відображення на будь-якому рівні (рівень організму, рівень індивіду, рівень

* Нагадаємо, що питання про сигнальність психічного відображення розглядаємо в межах проблеми розвитку психіки у філогенезі, питання про фізіологічну основу психічного, в основі якого лежить умовно-рефлекторна діяльність головного мозку. Саме з реакції на умовний (сигнальний) подразник, що сигналізує про можливість задоволення потреби, й починається психічне (О. М. Леонтьєв).

особистості) має активний характер; характер і міра активності змінюються лише під час переходу від нижчих до вищих рівнів організації поведінки. Принцип відображення передбачає всі рівні психічного відображення (О. М. Ткаченко) [5, с. 44–45].

Принцип єдності психіки (свідомості) й діяльності. Суть цього принципу полягає в тому, що діяльність постає як умова виникнення, формування (розвитку, корекції) та прояву психіки (свідомості) людини (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв та ін.). Він також означає, що свідомість є регулятором поведінки й діяльності людини [12, с. 24].

Зазначений принцип уперше у вітчизняній психології сформулював С. Л. Рубінштейн: будь-яка дія людини та її вчинок є єдністю зовнішнього та внутрішнього, суб'єктивного й об'єктивного, а єдність свідомості та діяльності ґрунтується на нерозривності свідомості й дійсності. Крім того, на думку С. Л. Рубінштейна, будь-яка властивість психіки людини, у тому числі свідомість, є синтезом передумов і результатів її формування.

Дещо інакше сформулював принцип єдності психіки (свідомості) та діяльності О. М. Леонтьєв. У його напрацюваннях свідомість і діяльність різняться як образ та процес його формування. Водночас перцептивна діяльність, наскільки б вона не була автоматизованою, принципово облаштована так, як діяльність руки, що відчуває. Таке трактування єдності свідомості й діяльності становить психологічну конкретизацію та реалізується в багатьох дослідженнях [5].

Психіка передбачає орієнтувально-пошукові компоненти (складові) дій, результатом яких є образ навколишнього світу, що постійно вдосконалюється. У міру розвитку образ світу слугує орієнтовною основою для планування й організації дедалі складніших форм поведінки й діяльності [17, с. 100].

Отже, принцип єдності психіки й діяльності відображає факт поєднання інтегральної форми психічного відображення (психіка, свідомість) і вищої форми взаємозв'язку зі світом (діяльність) у найбільш загальній формі прояву людини як біосоціальної істоти (особистості) [14, с. 127].

З принципу єдності психіки (свідомості) й діяльності виокремлюється як відносно самостійний у психології

(ураховуючи його значення для розуміння психіки) **принцип активності**. Його сутність полягає в діяльнісному розумінні психіки: вона має активний характер, існує у формі діяльності (О. Г. Асмолов, О. М. Леонтьєв, А. В. Петровський, В. А. Петровський та ін.). Якщо розуміння свідомості як відображення дійсності підкреслює її вторинний характер, показує, що вона є її адекватним (відповідним) відображенням, то розуміння свідомості як діяльності свідчить про її активний характер, показує те, що відображення дійсності забезпечує не лише створення ідеальної моделі навколишнього світу, а й можливість його перетворення.

Принцип розвитку (генетичний принцип) – один із найважливіших принципів психології, зміст якого визначають і доповнюють досягнення науки у сфері «життя» психічного. Зазначимо найсуттєвіші положення принципу.

Сутність принципу полягає в тому, що всі психічні явища розглядаються як такі, що закономірно змінюються в часі – якісно, кількісно та структурно. Це зміни від простого до складного, від нижчого до вищого, що характеризуються незворотністю, тобто здатністю до накопичення змін, надбудовою нових змін над попередніми [1, с. 158–159; 2, с. 294–296]. Відповідно до цього принципу, психічне явище потрібно розглядати в розвитку (як виникло, розвивалось та розвивається, які перспективи розвитку має).

Л. І. Анциферова розвиток у широкому розумінні тлумачить як зміни чи функціонування системи, що супроводжуються виникненням нової якості (якісними новоутвореннями). Дослідниця визначає такі особливості зазначеного процесу:

незворотність (будь-яка деградація, зворотній розвиток, не є дзеркальним відображенням поступального розвитку, а повернення системи на вихідний рівень функціонування можливе лише за одним або кількома показниками – повне відновлення того, що було раніше, неможливе);

будь-який розвиток включає дві діахронічні структури – прогрес і регрес. Прогресивний розвиток (від нижчого до вищого, від простого до складного) обов'язково містить елементи регресії хоча б тому, що вибір одного з напрямів розвитку залишає нереалізованими багато інших;

нерівномірність розвитку (періоди різких якісних стрибків змінюються поступовим накопиченням кількісних змін);

зигагоподібність розвитку. Так, неминучим у будь-якому розвитку є не лише уповільнення, а й рух назад, погіршення функціонування системи як умова нового підйому. Цей феномен пов'язаний із формуванням принципово нових структур, що на початкових етапах функціонування працюють у певному сенсі гірше, ніж старі. Коли дитина переходить від повзання до ходьби, вона переміщується в просторі повільніше, а інколи й зі шкодою для свого здоров'я. У таких переходах зазвичай виділяються три фази: фаза дезорганізації та кризи, що завершується перебудовою, виникненням нової структури; сензитивний період швидкого розвитку та реалізації нових можливостей; критичний період – зниження темпів розвитку, підвищення вразливості системи;

перехід стадій розвитку в рівні. Під час виникнення нового рівня функціонування старий не знищується, а зберігається з окремими властивими тільки його функціями як один з ієрархічних рівнів нової системи. Так, перші дві стадії розвитку мислення – наочно-дійове й образне – не зникають із виникненням понятійного, а зберігаються як особливі форми для виконання певних завдань;

крім тенденції до якісної зміни та переходу на більш досконалі рівні функціонування, розвиток передбачає тенденцію до стійкості, збереження досягнутого й відтворення типів функціонування. Іншими словами, успішний розвиток неможливий без сильної консервативної тенденції [18, с. 3–20].

Розвиток реалізується у формі філогенезу й онтогенезу. Обидві форми містять як біологічний, так і соціальний компоненти. У філогенезі це виявляється як становлення психічних структур під час біологічної еволюції та в соціокультурній історії людства. В онтогенезі біологічна складова відображається в психічному розвитку, що відповідає віковим змінам в організмі, а соціальна – в обумовленості конкретними соціально-історичними умовами формування (соціалізації) та діяльності особистості [14, с. 128]. Передусім, біологічний компонент пов'язаний зі сформованістю в людини кори головного мозку, особливостями нервової системи,

сформованістю та функціонуванням аналізаторів, станом здоров'я тощо; соціальний – із соціальними умовами зростання (родина, найближче соціальне оточення, спілкування в них, і найважливіше – навчання та виховання). Якщо біологічна складова є природною передумовою психічного розвитку, що визначає спосіб розвитку та висоту досягнень, то соціальна – провідним чинником у розвитку (В. А. Крутецький).

Розвиток в онтогенезі пов'язаний зі сформованістю складових психіки та психіки загалом, яка на окремих вікових етапах набуває певних особливостей прояву. Вікові зміни ґрунтуються на переходах від стабільних до кризових періодів, під час яких долаються суперечності між можливостями особи та характером усталених відносин із навколишнім середовищем, відбувається перехід на більш високий рівень розвитку, виникають психічні новоутворення (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко та ін.)

Основними характеристиками розвитку Л. Ф. Обухова вважає такі: диференціація, розкладання елемента, що раніше був єдиним; поява нових характеристик та складових у власне розвитку; трансформування зв'язків між сторонами об'єкта. Як приклад дослідниця наводить диференціацію натурального умовного рефлексу на положення під грудьми та комплекс пожвавлення; поява знакової функції в немовляти; зміна впродовж дитинства системної та смислової будови свідомості. Кожен із цих процесів відповідає переліченим критеріям розвитку [19, с. 23].

Аналізуючи характеристику онтогенетичного розвитку, слід звернути увагу на інтеграцію психічних функцій, нерівномірність становлення в часі (гетерохронність), здатність до компенсації (внутрішньосистемної та міжсистемної) тощо.

Рушійними силами психічного розвитку постають внутрішні суперечності (Г. С. Костюк):

між новими потребами, прагненнями й досягнутим рівнем опанування засобами, необхідними для їх задоволення;

між досягнутим рівнем психічного розвитку та способом життя, місцем у системі суспільних відносин, суспільними функціями;

між тенденцією до інертності, стереотипності, сталості й тенденцією до рухливості, плинності та ін.

Суперечності долаються завдяки діяльності, що сприяє утворенню нових властивостей та якостей особистості. Рушійні сили розвитку самі розвиваються, набуваючи на кожному етапі нових форм і змісту [20, с. 133–135].

Отже, принцип розвитку передбачає розуміння психіки як феномена, що ускладнюється як у процесуальному, так і змістовому аспектах, передбачає єдність неперервного та дискретного, що виявляється у:

виділенні етапності, фазовості в розвитку кожного психічного процесу;

можливості адекватно пізнавати психічне лише в його динаміці, розвитку;

урахуванні, що джерело саморуху психіки перебуває в ній самій і характеризується наявністю суперечностей та гетерохронністю розвитку (нерівномірністю, розбіжністю фаз і напрямів біологічного, психічного й соціального розвитку, визрівання та руйнування), адже загалом психіка підкоряється закону саморозвитку;

генетичному принципі розвитку у філо- й онтогенезі;

суспільно-історичному, а також культурно-історичному розвитку психіки та свідомості [10, с. 106].

Водночас сьогодні, як зазначають Т. В. Корнілова та С. Д. Смірнов, відбуваються нові відкриття, а отже, цілком можливими є зміни в розумінні принципу розвитку. Дедалі активніше вивчають саморозвиток і самодетермінацію як нові тенденції в розумінні детермінації розвитку [6, с. 279].

Принцип системності полягає в тому, що психічні явища потрібно розглядати як цілісність, систему взаємопов'язаних елементів. Так, системою є певна цілісність, що взаємодіє з навколишнім середовищем і складається з елементів та частин, що перебувають між собою у певних відносинах і зв'язках. Сукупність елементів називається складом системи. Склад характеризується з кількісного боку чисельністю елементів, а з якісного – алфавітом, тобто набором різних видів елементів. Організація зв'язків між елементами та частинами називається

структурою системи. Елемент – це найменша частина системи, що зберігає її властивості в межах цієї системи. Властивості елементів і частин залежать від їх місця в структурі та, відповідно, визначають властивості системи. У систему можуть поєднуватися лише елементи зі своїми особливими, притаманними їй властивостями. Але властивості системи не зводяться до суми властивостей елементів. Система як ціле синтезує (поєднує й узагальнює) властивості частин та елементів, унаслідок чого вона характеризується властивостями більш високого рівня організації [14, с. 106–107]. Важливо враховувати й те, що будь-яку систему можна розглядати як поєднання більш простих підсистем. Для психології важливим є бачення психіки як складно структурованої системи з власною будовою. Водночас слід розглядати психіку як підсистему людини, що пов'язана з іншою підсистемою людини – організмом.

Принцип системності ґрунтується на низці положень, зокрема щодо:

цілісності психіки (передбачає розгляд психічного в сукупності зовнішніх і внутрішніх відносин);

багатоплановості й багаторівневості психічних явищ;

суттєвої ролі соціальної детермінації не лише особистісних властивостей, а й психічних процесів тощо [21, с. 152].

На особливу увагу заслуговує найбільш сучасна логічно побудована концепція змісту основоположних принципів психології, яку розробив О. М. Ткаченко [5]. Кожне психічне явище, на його думку, слід розглядати як: причинно зумовлене (принцип детермінізму); продукт і умову відображення (принцип відображення); існуюче завдяки діяльності (принцип єдності психіки й діяльності); прояв специфічно якісного рівня розвитку психіки суб'єкта (принцип розвитку); особливу систему і водночас елемент іншої, більш складної системи (принцип системності). Таким чином, зміст основоположних принципів висвітлює природу психічних явищ у різних аспектах, що забезпечує повноту його опису. Аналіз сутності основоположних принципів психології, які визначив О. М. Ткаченко, слугуватиме метою підготовки самостійної статті. Водночас представимо їх загальну характеристику (табл. 1).

Таблиця 1

**Загальна характеристика принципів психології
(згідно з концепцією О. М. Ткаченка)**

Принцип	Аспект (сторона) психічного явища, що висвітлюється через призму принципу	Сутність принципу
Детермінізму	<i>Як причинно зумовлене – розкриває причинну зумовленість психічних явищ</i>	<i>Психіка суб'єкта детермінується продуктами актуальної їй постактуальної взаємодії з об'єктом і сама виступає як важлива детермінанта поведінки та діяльності людини. При цьому продукт – це суб'єктивований (розпредмечений) об'єкт і об'єктивований (опредмечений) суб'єкт</i>
Відображення	<i>Як продукт й умова відображення – пояснює, чим власне є психічне явище: – своєрідним продуктом і передумовою детермінаційних залежностей; – детермінована процесом і продуктами взаємодія суб'єкта з об'єктом</i>	<i>Усі психічні функції (а не лише пізнавальні) мають відображувальну природу</i>
Єдності психіки та діяльності	<i>Як існуюче завдяки діяльності: – розкриває механізм детермінації психіки; – пояснює спосіб об'єктивного існування психічного; – вичленовує провідні фактори, що визначають процеси розвитку психіки суб'єкта; – визначає принциповий підхід до об'єктивного дослідження психічного</i>	<i>Логіка розвитку індивіда досягається завдяки вивченню логіки його дій та речей, які він створює</i>

<p>Розвитку</p>	<p><i>Як прояв специфічно якісного рівня розвитку психіки суб'єкта – розкриває рівневі типи якісних перетворень психічного</i></p>	<p><i>Кожному рівневі розвитку психіки (якому відповідає свій рівень детермінації) притаманний певний тип розвитку:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – організм (характеризується загальнобіологічним і біопсихічним рівнем детермінації) розвивається в процесі визрівання та формування психофізіологічних структур; – індивід (характеризується соціопсихічним рівнем детермінації) – у процесі навічання, діяльності присвоєння (засвоєння); – особистість (характеризується також соціопсихічним рівнем детермінації) – у процесі перетворювальної, творчої діяльності, спрямованої на творення суспільно-історичного досвіду
<p>Системності</p>	<p><i>Як особлива система і водночас елемент іншої, більш складної, системи – конкретизує положення про якісну своєрідність статичних утворень психіки, системну будову психіки, її включеність у рівневі взаємодіючі системи – біологічну та соціальну</i></p>	<p><i>Психіка є складною системою взаємопов'язаних елементів</i></p>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища шк., 1982. – 215 с.
2. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко ; [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Т. Ярошевского]. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
3. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 639 с.
4. Клименюк А. В. Методология и методика педагогического исследования. Постановка цели и задач исследования / А. В. Клименюк, А. А. Калита, Э. П. Бережная. – К. : НИИ педагогики УССР, 1988. – 100 с.
5. Ткаченко О. М. Принципи і категорії психології / О. М. Ткаченко. – К. : Вища шк., 1979. – 200 с.
6. Корнилова Т. В. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2007. – 320 с.
7. Шорохова Е. В. Развитие методологии советской психологии / Е. В. Шорохова // Материалы IV Всесоюзного съезда общества психологов. – Тбилиси, 1971. – С. 252–253.
8. Петровский А. В. Теоретическая психология / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Академия, 2001. – 496 с.
9. Шорохова Е. В. Принцип детерминизма в психологии / Е. В. Шорохова // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969. – С. 9–56.
10. Константинов В. В. Методологические основы психологии / В. В. Константинов. – М. ; СПб. : Питер, 2010. – 240 с.
11. Маркс К. Сочинение : [в 50 т.] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1955–1973. – . – Т. 13. – 1959. – 575 с.
12. Общая психология / Богословский В. В., Степанов А. А., Виноградова А. Д. и др. ; [под ред. В. В. Богословского и др.]. – М. : Просвещение, 1981. – 394 с.
13. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М. : Акад. наук СССР, 1957. – 328 с.
14. Никандров В. В. Методологические основы психологии / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2008. – 235 с.

15. Лубовский Д. В. Введение в методологические основы психологи / Д. В. Лубовский. – М. ; Воронеж, 2007. – 224 с.

16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2007. – 713 с.

17. Маланов С. В. Методологические и теоретические основы психологии / С. В. Маланов. – М. ; Воронеж, 2005. – 336 с.

18. Анцыферова Л. И. Методологические проблемы психологии развития / Л. И. Анцыферова // Принцип развития в психологии / под ред. Л. И. Анцыферовой. – М. : Наука, 1978. – С. 3–20.

19. Обухова Л. Ф. Возрастная психология : [учеб. пособие] / Л. Ф. Обухова. – М. : Пед. о-во России, 1999. – 442 с.

20. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969. – С. 133–135.

21. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / под ред. А. В. Брушлинского. – М. : Ин-т психологии РАН, 1997. – 576 с.
